

הסליחות של ה"חברה קדישא" למנהגיהן ולמקומותיהן

שני סוגי תעניות עיקריים קיימים בהלכה: תענית צבור ותענית יחיד. ארבע תעניות הצבור, ג' בתשרי, עשרה בטבת, י"ז בתמוז ותשעה באב, מקורן בספרי הנביאים. התענית החמישית, תענית אסתר, אינו אלא מנהג קדום (שמקורו, לפי דעת רבים, ביום נקנור). הציבור מתענה גם על כל צרה שלא תבוא, כגון עצירות גשמים, דבר וחרב ושאר פורענויות ר"ל. יחיד מתענה על צרה פרטית המתרגשת לבוא עליו ל"ע וכן מטעמי תשובה וחרטה על חטאים, תענית חלום וכל כיוצא בזה. מלבדן קיימות גם תעניות צבור מוגבלות, כשהן אינן מקיפות אלא ציבור מצומצם, כגון מדינה או עיר. לסוג זה שייכים הצומות שנקבעו בקהילות שונות בתפוצות הגולה לזכר גרוש, גזירות וצרות אחרות, שאין כאן המקום לפרסמם.

המנהג של קביעת יום צום במועד מיוחד לאנשי החברה קדישא מדי שנה בשנה, הרווח במקומות רבים, יש בו צד שווה לתענית צבור, אך שונה ממנה בכמה פרטים. הצד השווה הוא בכך, שכשם שתענית צבור תחולתה על שטחים נרחבים מבחינה גיאוגרפית, כך התענית של אנשי החברה קדישא מקיפה את כל האנשים החברים בחברה זו במרבית הקהילות; השוני הוא במספר המשתתפים, שאינו מקיף אלא את חברי החברה קדישא בלבד. זאת ועוד: תענית לא נקבע לשם תשובה כוללת על כל העבירות שאדם מישראל עלול לעבור עליהן, אלא לשם תשובה ובקשת מחילה וסליחה על הטא, וליתר דיוק על ספק-חטא, אחד מוגדר, שאודותיו ידובר להלן. יתירה מזאת: במקרה זה מבקשים סליחה ומחילה לא רק מהקב"ה אלא גם מבריותיו.

אימתי הונהג מנהג זה — לא נוכל לקבוע היום. כפי שסבורים לא היה קיים לפני המאה הי"ז למספרם. אך מאז שהונהג התפשט במהירות בכל רחבי אירופה וארץ-ישראל. במאמר זה לא נעסוק אלא באותן החברות, שהדפיסו את נוסחי הסליחות והתפילות בקונטרסים מיוחדים. אין צריך לומר שאלו אינן אלא מיעוט קטן מכלל החברות, שבהן נהג מנהג הצום, אך גם הן בכוחן ללמדנו כמה פרטים חשובים העשויים להבהיר נקודות בלתי ידועות בתולדות התפשטות דרך הרוח בעם ישראל; נוסחי-סליחות ותפילות ספציפיים אלה, שהם לכאורה ענין צדדי בקשת הרב-גונית של מערכת התפילות בישראל, יוצאים להבהיר כמה סתומות במגעיהן של קהילות ישראל רחוקות זו מזו ובהשפעות-הגומלין שביניהן. עלינו להוסיף, שכאן אנו עוסקים במנהגים הרווחים בתחומן של קהילות אשכנז בלבד, דהיינו ליהדות האשכנזית מבחינת נוסח התפילות ולא כציון מקום גיאוגרפי.

מהו היום שבו קבלו עליהם אנשי החברה קדישא די בכל אתר ואתר לצום ולהתפלל תפילות מיוחדות? דומה שלא נטעה אם נקבע שרוב קוראי מאמר זה ישיבו באופן אינסטינקטיבי: פשיטא, הרי זה ז' באדר. לקוראים אלה נכונה אכזבה. שכן תשובה זו אינה נכונה אלא בחלקה הקטן. לא פחות מעשרה מועדים נקבעו ליום תענית ותפילה על-ידי חברות קדישא במקומות שונים. בירושלים עיר הקודש נבחר באמת ז' אדר כיום החברה קדישא. ב"קובץ סליחות ותפילות ליום ז' אדר כפי מנהג החברה קדישא גומלי חסד של אמת בפעם"ק ירושלים תובב"א", שנדפס בשנת תרכ"ג (1863) על-ידי הגבאים של החברה, נאמר ש"משנים קדמוניות מנהג ישראל בכל עיר ועיר למקומות מושבותיהם בכל ערים גדולות וקטנות לבחור להם יום אחד בשנה להתאסף בו כל אנשי חברה קדישא גמחש"א למקטנם ועד גדולם. קיימו וקבלו עליהם להתענות בו ולומר סליחות ואחרי כן לילך כלמו על בית עולם". זהו הקובץ הראשון הכולל את מנהגי ירושלים. לאחר מכן נדפס כמה פעמים. לאחרונה הופיע בידי הרב מרדכי הכהן בהוצאת משרד הדתות, כשהוא מבוסס על הוצאה קודמת של הרב יעקב משה טולידאנו ז"ל, ומלווה מחקרים וענינים נוספים.

[1234567]

המועד השני הוא ט"ו כסלו. יום זה היה נהוג בעיר ווילנא וכל מדינות ליטא, זאמוט ורייסיין. אך נראה שמקורו בעיר האלברשטאדט שבגרמניה. כבר בשנת תס"ט (1709) הופיע קונטרס קטן בעיר האלה בשם "סליחות מה שנדרו וקבלו עליהם אנשי חברה קדישא של גמילות חסדים דק"ק האלברשטאט להתענות בט"ו כסליו ולומר סליחות מידי שנה בשנה וגם התחנה לומר בשעת סיבוב בית החיים". לאחר מכן נדפס שוב כעבור כמה שנים ובשלישית על-ידי רבה של הארלברשטאדט, ר' צבי בנימין אוירבאך, המהדיר הידוע של ספר האשכול, שהגיה כמה סליחות. בשביל ווילנא והסביבה נדפס לראשונה בשנת תר"ו (1846), בצירוף תקנות החברה קדישא בעיר שהותקנו כבר בשנת רמ"ז (1487). לאחר מכן הופיע כמה וכמה פעמים (כולם בוויילנא).

בכמה קהילות נהגו אנשי החברה קדישא להתענות ולומר סליחות ותחנונים בכמה מערבי ראש-חודש. בעיר ראוויטש הסמוכה לפוזן בערב ראש חודש שבט; בעיר ברלין בערב ראש חודש ניסן; בעיר קופנהאגן, בירת דניה, בערב ראש חודש אדר. כך נהגו גם בעיר אראד שבטראנסילוואניה (או הונגריה); בעיר דובנא שבווהלין, שבה אמרו מקדמת דנא ב' אדר (כמו בירושלים לאחר מכן) הוסיפו בשנת תפ"ט (1729) יום נוסף, ערב ראש חודש מנחם אב בשל "מעשה שאירע", כפי שנרמז בשערו של "סדר סליחות מן שבעה באדר" שנדפס שם בשנת תקפ"ב (1822), כמעט מאה שנה לאחר המעשה הנורא. ומעשה שהיה כך היה: בראש חודש אב של שנת תפ"ט הובא לקבורה רבה של דובנא, ר' יהושע העשיל. כאשר חפרו קברני החברה קדישא את הקבר ליד קברו של ר' יוסף יוסקא, רבה הקדום של העיר פגעו בארונו "ונודעזע הדף מארון קדשו וראו אותו

מושכב בקברו בשלימות בלי שום שינוי ותיכף התחיל ר"ל מותא רבה מגיפה גדולה בתינוקות ומתו בימים מועטים יותר מד' מאות תינוקות. וע"כ קבלו אנשי החברה קדישא עליהם ועל זרעם וזרע זרעם עד עולם להתענות ביום ערב ראש חודש אב בכל שנה ומרבים בסליחות ומשתטחים על קברו של אותו צדיק. גם בעיר בריסק דליטא, שכמובן נהגו בה צום בט"ו בכסליו, כמו בכל ליטא, הוסיפו יום נוסף, כ"ז תשרי, בתאריך הראשון היה יומם של חברי החברה ובתאריך השני "המתעסקים", כלומר הקברנים, המטהרים ונושאי המטה, בעיר פרסבורג הנהיג ר' יום טוב ליפמן ב"ר עזריאל ממגורשי וינה בשנת ת"ל (1670) ורבה הראשון של קהילת פרסבורג, את יום ל"ב בעומר (י"ז אייר) כיום התענית. הוא הונהג ביום י"א אייר תפ"א (1721) ומשם הועבר גם לקהילות הסמוכות, כגון קאדלבורג, קיצע ושאר קהילות בסביבה.

בכמה קהילות לא היה קשור יום הצום של החברה קדישא בתאריך של החודש, אלא בפרשת השבוע. בעיר פראנקפורט דמיין הוא נקבע ליום ב' שמות. וכך גם בעיר קראקא ובעיר ווינה, בירת אוסטריה. הקובץ הראשון של מנהגי הסליחות שהופיע בדפוס הוא מנהג פראנקפורט, שנדפס לראשונה בשנת תנ"ז (1697): "סדר והנהגה של החברותא קדישא האלופים הקברנים יצ"ו דק"ק פראנקפורט דמיין יע"א והתפללות שמתפללים ביום התענית הקבוע להם שהוא יום שני של פרשת שמות". כיוצא בכך מועדן של שתי הקהילות הידועות פוזנא והוראדנא, שנקבע ליום ה' שלאחר תענית בה"ב של חודש מרחשון. היינו שאנשי החברא קדישא בקהילות אלו צמו בה"ב.

חילופי המנהגים מעיר לעיר ומקהילה לקהילה מעמידים אותנו בפני חידה סתומה. המקומות שפורטו לעיל שוכנים בתחומיהן של שש ארצות (יותר נכון קבוצת-ארצות): (1) ארץ-ישראל, (2) ליטא, זאמוט ורייסין, (3) פולין, ווהלין וגליציה, (4) גרמניה ואוסטריה, (5) הונגריה וטראנסילוואניה, (6) דניה. הדעת נותנת שקהילות שבתוך איזור אחד יושפעו אחת מרעותה ומנהגיהן ישתוו. והנה לא מיניה ולא מקצתיה. אפילו בארץ ליטא ואגפיה, שם הושגה האחידות הגדולה ביותר, חורגת קהילת הוראדנא ויום התענית שלה נקבע ביומה של קהילת פוזנא שבתחום הגרמני! ירושלים, שכידוע נתחדש הישוב האשכנזי על-ידי תלמידי הגר"א, ושורת ההגיון נותנת שיום צומה יקבע לט"ו כסלו, והנה החליטו אנשי החברה קדישא לקבוע את היום לז' אדר דווקא, כשם שנהגו בדובנא שבווהלין. למרבה הפלא, שתי קהילות סמוכות כגון פוזנא וראוויטש, וקביעת ימי הצום רחוקה כמרחק חודש מרחשון מחודש שבט; ומאידך, שתי קהילות רחוקות כקופנאהגן שבצפון ואראד שבדרום, שאלפי קילומטרים מפרידים ביניהן, ויום התענית שלהן זהה. ואילו פרסבורג ובנותיה שהיו מצויות במדינה שבה מצויה אראד (היום הן שוכנות בשתי מדינות שונות), ואילו בראשונה נקבע יום הצום ל"ז אייר ובשניה לערב ראש חודש אדר, הוא הדין לגבי התחום

הגרמני-אוסטרי, שבו מנינו ארבעה מנהגים בתוך חברות של חמש ערים. וכן יש להתבונן על הערים פראנקפורט וקראקא, שבשתיהן היה קיים ישוב יהודי כבר בתקופות עתיקות, אך רחוקות זו מזו מרחק רב, ואף-על-פי-כן נקבע בשתיהן יום הצום ליום ב' של פרשת שמות.

אשר לירושלים, אפשר אולי ליישב הדבר בשני אופנים: (א) הישוב האשכנזי קבל את מנהגו מן הספרדים שבירושלים, שלהם היתה מסורת לקביעת יום ז' אדר ליום תענית ותפילה ובהרבה קהילות בתורכיה ואיטליה נהגו לומר תיקונים שיסד ר' שמואל אבוהב רבה של ויניציאה. וכן בקהילות בבל אמרו תפילות שחיבר ר' יוסף חיים מבגדאד. אך מנהגים אלה אינם מיוחדים לאנשי חברה קדישא בלבד; (ב) המנהג הועבר מהישוב האשכנזי בצפת, שאמץ לעצמו את מנהגיהם של חוגי המקובלים משיירי גורי האריז"ל שמשם התפשט בערי איטליה וארצות המזרח.

יש לשער שהמנהגים הועברו מקהילה לקהילה בעקבות הגרושים המרובים שתכפו בארצות אירופה, וכן על-ידי רבנים ושאר מכהנים בקודש, שאף הם עברו ממקום למקום במקרים רבים. מכל מקום, דומני שיש מקום לחקור תופעה זו על כל האספקטים ההיסטוריים הגלומים בה, בטוחני שאחרי עיקוב שיטתי יתגלו דרכי השפעות הגומלין שבין קהילות ישראל באירופה מבחינה רוחנית ותרבותית יהודית.

לא נוכל לענות תשובות חד-משמעיות גם על כל שאלות המתעוררות לגבי משמעותם של הימים שנבחרו לקביעת יום התענית והתפילה של חברות הקדישא. יום ז' באדר, הסברתו אינה טעונה לפנים, שכן זהו היום שבו נפטר משה רבינו. כיון שאיש לא ידע מקום קבורתו, הקב"ה בכבודו ובעצמו התעסק בקבורתו, כביכול. מכאן סמיכות-פרשה ברורה לעניני חברה קדישא ותפקידיה. לגבי ט"ו בכסלו נאמר בכמה מקונטרסי הסליחות שהוא נבחר משום שלעולם אינו חל בשבת. טעם זה קלוש הוא, שהרי מצויים עשרות ימים בשנה שלא יחולו בשבת. (לא בשנה פשוטה ולא בשנה מעוברת). מן הסתם קשור ביום זה מאורע היסטורי של גזירה או הרג, שברבות הימים נשכח. ערב ראש חודש ניסן, גם הוא מתקשר עם מיתת צדיקים שבו נשרפו נדב ואביהו. ולפי שאסור לצום בראש חודש, הוקדם לערב ראש חודש (אם כי ר"ח ניסן כבר נזכר במגילת תענית כיום צום, כבר כתבו הפוסקים שבזמנינו אין לצום בו, ואכמ"ל). גם שאר ערבי ראש חודש, בחירתם מתיישבת על הלב, שהרי כל ערב ראש חודש הוא בבחינת יום כפור קטן. וכן יום ה' שלאחר תענית בה"ב ויום ב' שמות, הם ימי סיגוף ותענית ליחידי סגולה, הראשון כהמשך לתענית בה"ב והשני כשבוע ראשון של ימי שובבי"ם, המסוגלים לתיקון חטא ידוע. נשאר עוד יום ל"ב בעומר. שלגביו לא העלינו שום נימוק, אלא אם כן נעזו לנחש שמיסדו, שהיה כאמור ממגורשי ווינה, ידע על מאורע מעציב בתולדות יהודי הסביבה הקשור ביום זה.

כבר נרמז בפתח דברינו שמטרת הצום והתפילות הוא לבקש סליחה על ספק־חטא. בכמה מן הסליחות נאמר שלאחר אמירת הסליחות בבית־הכנסת (ובכמה מקומות קראו גם "ויחל") הולכים "על בית עולם ולשפוך שם שיחם לפני ה' ולבקש מהמתים מחילה וכפרה על התעסקותם בהם בשנה שעברה". בחלק מהן מפורט ש"מבקשים מחילה משוכני עפר על חשש שלא התעסקו ח"ו ביקרא דשכיבא כראוי לכל אחד ואחד". בקראקא היו נוהגים לסבב את בית העלמין "ודורשים על הקבר של רמ"א ז"ל ומבקשים מחילה מן המתים".

הסליחות הנאמרות ביום הצום לכל תאריכו אחדות בדרך כלל בכל המנהגים. הן נבחרו, רובן ככולן, מתוך סדר הסליחות הרגיל של ימי אלול והימים הנוראים. השוני בין מנהג למנהג אינו אלא בסדר אמירתן ובכמותן. יש ממעטים ויש מרבים. ביניהן נבחרו אותן הסליחות המזכירות את סוף האדם ויום המיתה. כגון הסליחות "אדם איך יזכה בכל יום למות מחכה", "שוכני בתי חומר", "אזכרה יום מותי" ועוד. מלבד הסליחות הנאמרות תחינות מיוחדות, שכל עיקרן נתחברו לשם בקשות סליחה מן הנפטרים. כולן אנונימיות, ששם מחבריהן אינו ידוע, וכולן נתחברו במיוחד למען יום התענית של החברא קדישא. כלומר, שהן יצירות מאוחרות, והדבר ניכר בסגנון. בתחינות הללו יש שוני רב במנהגי החברות השונות. לא פחות משש תחינות רווחו בעת בקשת סליחות הנפטרים:

(א) התחינה שתחילתה "רבון העולמים אדון כל הנפשות אתה אחד ושמך אחד", שבהמשכה נאמר "אנחנו חבורה גומלי חסדים עם המתים לקבורה... דואגים פן ואולי חלילה היא מצוה הבאה בעבירה, כי אולי לא עסקנו באיזה מת מן המתים כדת וכשורה, ופגמנו כבודו באיזה בזיון. הן בנשיאת המטה או בהלבשת תכריכין והטהרה או בחפירת הקבר" וכו'. זו התחינה הנפוצה ביותר והיתה רווחת בחברות קדישא של האלברשטאדט, פונא-הוראדנא, בריסק דליטא, ווילנא וארצות ליטא זאמוט ורייסיץ, פרסבורג ובנותיה, וכן היא נהוגה היום בירושלים ובשאר ערי הארץ. יש מיחסים אותה לר' יום טוב ליפמן ב"ר עזריאל, רבה של פרסבורג הנזכר למעלה, אך אין הדבר מתקבל על הדעת. לענ"ד היא קדומה יותר, שכן היא נדפסה כבר בשנת תס"ט (1709) במנהג הלברשטאדט, בחי"ר, יום טוב ליפמן. וכפי הנראה היתה נהוגה שם מזמנים קדומים יותר.

(ב) התחינה בסדר א"ב שתחילתה "אנא ה' אלהי השמים האל הגדול והנורא... רצה לתפלתנו אשר מתפללים אנחנו בני החבורה". תוכנה העיקרי של התחינה היא הדגשת מצוות בקור חולים, חסד של אמת עם המת, נחום אבלים וכדומה. אך גם בה יש בקשת סליחה ותפילה "שלא יגיע מכשול במעשינו", שמה פגענו בכבוד איש בכריתנו הקבר ומה שעשינו בשוגג, המצוה הזו תליץ בעדנו"; לפיכך חדשנו יום אחד בשנה בתפילה ובתחינה... במה שעשינו בוזה בלא כונה". נוסח זה לא מצאנו אלא בשתי הקהילות העתיקות, פראנקפורט

דמיין וקראקא, שכזכור בשתייהן יום הצום נקבע ליום ב' של פרשת שמות, דבר הנזכר בגוף התחינה.

ג) התחינה שגם היא סדורה בסדר א"ב שתחילתה "אנחנו בני החבורה הקדושה הקברנים, בחרנו יום אחד להתענות בחדשי השנים". גם אומרי תחנה זו יראים "שמא לא עסקנו עם המתים כשורה... בלבישת התכריכין והטהרה, טמינת וחפירת קברים... בתקון הארון ושאר צרכי המת... נשיאת המטה ואופן הנחתה בקבר ואולי לא לפי כבודו וכדין התורה... בפסיעה על איזה קברים הטמונים בטמירה. על הכל אנחנו גורנו עלינו לכתת רגלינו לילך למקום מנוחתם לבקש מחילה וסליחה וכפרה". זהו מנהגם של קהילות ראוויטש ו"קצת קהילות" בליטא והסביבה. חלק מהן מוסיפות גם תחינה א' ותחינה ו', שנזכיר למטה.

ד) תחינה הפותחת: "שלום לנשמותיכם אתם שוכני עפר צדיקי יסודי עולם כולכם", שכולה מוקדשת לבקשת סליחה: "אם שגגנו חלילה בשום דבר לנגדיכם ולא עשינו כפי רצונכם... הן בעת חיתכם הן במשך ימי חולתכם והן לאחר פרידתכם והן בשעת עסיקת טהרתכם והן בעת לבישת מלבושיכם והן בהורדת ארון קדשיכם לבור צור מקבת מחצבותיכם. כי גלוי וידוע לפני מי שברא והמית אתכם ועתיד בתחיה להחיותכם שלא נעשה שום דבר לבזותכם". היא נהוגה בחברה קדישא של קהילת קופנהאגן וכפי שנאמר בהקדמת הקונטרס חוברה בימי קדם, ואמנם היא מצטיינת בלשונה הנקיה וסגנונה הלבבי.

ה) תחינה הפותחת: "אנא ה' אל רחום וחנון שומע תפלה שמע תפלתנו ותחנונינו כי קבענו כהיום הזה צום ותענית וכל החברה העוסקים בעשית הארון ובחפירת קבר וקבורת המת באנו על הקברות פה לבקש מלפניך סליחה ומחילה וכפרה על כל חטאתינו... כי לא ימלט שפעמים יעשה דבר שלא כהוגן נגד כבוד המת" וכו'. זוהי תחינת אנשי החברה קדישא בווינא, אך כאמור מוסיפים אליה גם תחינה א' בצירוף הערה ש"בקצת קהלות מתפללים בני החבורה תפלה זו".

ו) תחינה הפותחת: "רבון העולמים הצור תמים רם על רמים אל אלהי הרוחות חוקר טוהות". לאחר שבחים ותהלות לגדלות הבורא ותיאור אפסות האדם מבקשים המתפללים סליחה וכפרה "תחילה מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו ואחר כך מן המתים אשר קברנו בידינו" — "פן ואולי לא נהגנו כשורה או פגמנו בנפש יקרה בלבישת התכריכין והטהרה או בתקון עשית הקבורה ובעשית גולל ודופק וחפירה או מקום הנחתו" וכו'. היא נאמרה על-ידי אנשי החברה קדישא של ווילנא והסביבה, בנוסף לתחינה א' ופעמים גם תחינה ג'.

התופעה שעליה הצבענו למעלה בקשר לחילופי מועד הצום מחברה לחברה, חוזרת ונישנית גם בנוגע לנוסח התחינה המיוחדת לאנשי החברה קדישא. גם בתופעה זו יש לציין עיון היסטורי. ושמא יבוא מי שדעתו רחבה ויפענח את גילגולי המועדים והנוסחאות ויעמידם על מכונם.

אוצר החכמה

1234567

1234567

1234567

אוצר החכמה
 אה"ח 1234567

אוצר החכמה

אה"ח 1234567
 אוצר החכמה

